

קנדי ומודל העיר המוסלמית: הערות והארות למאמר 'מפוליס לַמְדִינָה'

נמרוד לוז

מאמרו של היו קנדי 'From Polis to Madina' הוא מסוג המחקרים ההופכים במהירות ובזכות לקלסיקה. בהירות הטיעונים, ההגיון הפנימי של המאמר, השילוב בין ראייה רחבה ושליטה בפרטים והסתכלות הבוחנת והדינמית על העיר, כל אלה הופכים מאמר זה לאבן דרך בבחינת המרחבים העירוניים במזרח התיכון סמוך להופעתו של האסלאם ככוח חדש באזור.

מטרתו המוצהרת של מאמר זה היא לבחון את תהליך ההשתנות המתמדת של הסביבה הבנויה העירונית במזרח התיכון. החידוש העיקרי בדיון הוא תיחום הזמן והמרחב של המחקר ומיקוד הטיעונים במספר משתנים שהוא בוחן בקפידה. בכך הוא נבדל ממחקרים רבים שקדמו לו ושנטו לדיון מכליל, מהותני וחסר ביסוס עובדתי.¹ קנדי מתמקד בפרק הזמן שבין שלהי העת העתיקה (late antiquity) והמאות הראשונות לשלטונה של הח'ליפות העבאסית, למען הדיוק עד למאה העשירית לספירה הנוצרית. מלכתחילה קנדי מגדיר את אזור המחקר בצורה מדויקת ומתחמו לאזור סוריה (אל-שאם). ההיבט הראשון שהוא בוחן הוא הכרונולוגיה של השינוי. קנדי מבקש לקבוע מתי החלו התמורות במצבן של הערים באזור ובמיוחד לקבוע אם הדבר קדם לכיבוש המוסלמי או שמה היה תוצאתו. מטרה נוספת שקנדי מציב היא הגדרת הגורמים האחראיים לתהליך זה. קנדי ממקד את תשומת לבו בשאלה עד כמה ניתן לייחס שינויים אלה לעובדה שהאסלאם תפס את מקומה של הנצרות ככוח התרבותי-פוליטי המרכזי. באופן אחר ניתן לומר שמטרתו העיקרית של המאמר היא לבחון את המודל הקונספטואלי של 'העיר המוסלמית' בחינה ביקורתית, כלומר, לבדוק אם העיר המזרח תיכונית תחת שלטון האסלאם, ה'מְדִינָה', היא תוצאה של תהליך האסלאמיזציה של החברה? האם אכן ניתן לקרוא לה 'עיר מוסלמית' או שמה המרת הדת היא גורם אחד בלבד, חשוב ככל שיהיה, לתמורות בסביבה הבנויה.

קנדי עושה שימוש נרחב בממצא טקסטואלי וחומרי כדי לחדור מבעד לערפילי המיתוס הטוען שהאסלאם הוא ההסבר לכל תופעה ושהוא האחראי (כפי שמרמו השם

1 אחד מהדיונים הראשונים, המסתמך בעיקר על ממצא מפו אך נכתב תחת הכותרת המכלילה 'העיר המוסלמית', הוא Marçais 1928. לביקורת על מהירות התהוות המודל ועל היעדר ביסוס אמפירי או תאורטי ראו Abu Lughod 1987.

'העיר המוסלמית' לתמורות בתוכנן של הערים ובנופן. הוא מצליח להראות כי במספר נושאים עקרוניים – היעלמות המוסדות העירוניים הקלסיים (כדוגמת המועצה העירונית, התאטרון, הגמנסיון), אבדן האוטונומיה העירונית ושליטה ישירה של האימפרטור הביזנטי בערים, החדירה לרחובות העמודים ועוד – השינויים החלו עוד זמן רב טרם הופעת האסלאם באזור. מבחינה זו ירשו המוסלמים ערים שזוהו זמן רב לא היו אלא בבואה עלובה של עברן המפואר. יתרה מזו, החריגה מדגם העיר היוונית-רומית הקלסית מצויה כבר ביצירות עירוניות חדשות של שלהי העת העתיקה. השינויים בתחום העירוני התרחשו בשל התמורות במערך הכוחות הכלכליים והחברתיים של שלהי העת העתיקה, ואין לתלותם בניהול כושל של שליטים מוסלמים וגם לא בחוסר רגישות לערכים אסתטיים כתכונה מהותנית מוסלמית.²

כניסתו של האסלאם הייתה, אם כך, גורם אחד מתוך כמה, ולא הראשון שבהם, בתוך תהליך של שינויים שהחל זמן רב לפני שהאסלאם הופיע. זה היה תהליך מורכב שפעלו בו כוחות שונים שהובילו לתוצאה ברורה אחת: תמורות בנוף העירוני ובסגנון התנהלותן של ערים. שינויים דמוגרפיים, שינוי במבנה החברתי ובעיסוקים היוקרתיים והיעלמותם של כלי רכב אופניים ככלי תעבורה ומשא עיקרי היו בין הגורמים העיקריים להשתנות ההדרגתית של פני העיר. בניגוד למחקרים המתארים את התנוונות העיר עם כניסתו של האסלאם, קנדי סובר כי חדירת מרכזים מסחריים לסוגיהם ומגורים לרחובות הראשיים צריכה ללמד יותר מכול על פריחה מחודשת ועל גידול באוכלוסייה העירונית מייד לאחר הכיבושים המוסלמיים. בניגוד לערי אירופה, לדוגמה, שהיו שריוות במאות השישית עד העשירית בשקיעה בתחומים רבים, דווקא במזרח התיכון הזרים השינוי הפוליטי כוחות מחודשים לערי האזור.

הסוגיה המרכזית בבסיסו של מאמר זה היא סוגיית המודל של העיר המוסלמית. כלומר, בחינה של תפיסה פרדיגמטית אפרוירית המניחה כי תחת האסלאם התפתחו ערים בעלות מרכיבים מסוימים, ולכן ניתן להגדיר את הערים כולן 'ערים מוסלמיות' בהגדרה מכלילה. תהליך יצירת מודלים מחשבתיים הוא אינהרנטי למחקר ולמחשבה האנושית. מודלים מאפשרים לנו ליצור הכללות נוחות ולחסוך בזמן במסירת מידע על מערכות מורכבות המכילות משתנים רבים. למודלים תפקיד לא מבוטל בעיצוב סדר היום המחקרי והגדרת תחומי עבודתם של חוקרים. בניית מודלים היא בלתי נמנעת משום שאין בעולמנו (הפוסט-מודרני) קווים ברורים המפרידים בין עובדות ובין השקפות על מה שהוא 'אמיתי'. בשל כך בחרו אנשים, ועדיין בוחרים, ליצור מסגרות מכלילות שהמציאות נדמית דרכן ברורה ומובנת יותר. אולם יש לזכור כי השקפות, או הנכונות

2 מספר לא מבוטל של מחקרים מביעים עמדה כזו. הבולט בשיפוטו השלילי לאסתטיקה ולכישורי השלטון המוגבלים של המוסלמים בעיר הוא De Plenhol 1959.

לקבל עובדות מסוימות כאמיתיות, הן בסופו של דבר תחושות סובייקטיביות. מודלים הם תאוריות, חוקים, הכללות ומשוואות ופעמים רבות אינם יותר מתחושות, והם מביעים את תפיסתנו את עולם התופעות הנמצא מחוצה לנו. אנו זקוקים למודלים משום שהם מספקים לנו מסגרת מחשבתית שאנו סוברים שבתוכה ניתן להבחין בין 'נכון' ל'לא נכון'.

בכל דיון במודל העיר המוסלמית שומה עלינו לקבל שתי הנחות יסוד. הראשונה היא שאכן מדובר במודל ומשום כך חלות עליו המגבלות הכלליות שהצגתי כאן. השנייה היא שראשיתו של מודל זה בתפיסה שראתה באסלאם ובציוויו הדתיים אחראים מרכזיים, שלא לומר בלעדיים, למכלול המאפיינים של ערים ברחבי העולם המוסלמי. בראשית מחקר העיור במזרח התיכון נבדקו מעט מאוד מקרי מבחן (פז ודמשק בעיקר), ולמרות זאת התפתחה עד מהרה תפיסה מכלילה, שהתקבלה בדרך כלל ללא עוררין.³ המהירות שבה התקבל המודל יש בה כדי ללמד יותר על החוקרים ותפיסת עולמם ופחות על המציאות בערים המצויות במרחב העצום של חברות ושלטון מוסלמיים. מה שצריך לעורר סימני שאלה הוא קבלת המסגרת הרעיונית והמושגית שלפיה קיימים מאפיינים זהים לערים בתחומי זמן-מרחב נבדלים שבהם התקיים ומתקיים האסלאם, ולא הנסיונות להתפרק מגישה זו.

מרגע שערים בתקופות שונות ובמרחבים שונים זה מזה תכלית שינוי מוגדרות הגדרה מכלילה, החוקר מקבל על עצמו גישה מאובנת לתרבות ולחברה, גישה המתעלמת משינויים המתרחשים כל הזמן ובכל מקום. אם נכון שהערים בעולם המוסלמי דומות במאה השביעית ובמאה השבע עשרה, וכי דבר אינו משתנה, מתקיימת סטגנציה תרבותית, חברתית ופוליטית. ואם אכן כך הוא המצב – מה טעם לטרוח ללמוד היסטוריה של תקופות שונות ושל חברות שונות (Faroghi 1987)? גם אם נסכים לרגע כי האסלאם הוא ההסבר לכל דבר, והוא המגדיר המרכזי של הערים בתחומי, האמנם לא חלו שינויים בתרבות המוסלמית מאז המאה השביעית? בהדגשת היתר של המרכיב האסלאמי בתרבויות ובחברות במזרח התיכון אנו מאמצים תפיסה סטטית של תרבות ושל היסטוריה לגבי היצירות האנושיות המרתקות ביותר והמתחדשות ללא הרף – הערים.

חידושו העיקרי של קנדי, גם אם אינו מצהיר על כך באופן ברור בראש המאמר, הוא הערעור על מודל 'העיר המוסלמית'. ביקורתו של קנדי על תהליך יצירת המודל, ובעיקר על כך שהתגבשותו המהירה מדי אינה תוצאה של שיקול מודע ותהליך מחקרי מתמשך, גם היא מרומזת ואינה ישירה. קנדי אינו מצייין, למרות שמן הסתם היה מודע

3 לדוגמה, במחקריו החשובים על דמשק וחלב הניח ז'אן סובויה מלכתחילה שקיימת עיר מוסלמית, ותוצאות המחקרים נצבעו בהתאם להנחה זו. כך יכול היה לתאר את דמשק כ'לא עיר' למרות עברה העירוני המפואר (Sauvaget 1934).

לכך היטב, שכבר מראשית המחקר על העיור נוצר מודל בלתי מבוסס שהוכל על הערים במזרח התיכון ובעולם המוסלמי בלי שמישהו יערער על כך. הדומיננטיות של המודל התבטאה בכך שבמשך זמן רב מדי ניסו חוקרים שונים לאשרר (או לא לבחון באופן ביקורתי) את תקפותו של המודל ולמצוא לו התאמות ויישומים למחוזות שונים ולתקופות שונות. ככלל, קיימת נטייה של חוקרי העיר בת זמננו (ובעיקר מתחומי מדעי החברה) להתייחס למציאות העירונית של זמן העבר כאילו היתה ביטוי לצו אלוהי, או לפחות כפועל יוצא של חוקים מכלילים מסוימים, ולא דווקא ביטוי לתהליכים ההיסטוריים הספציפיים למקום מסוים. בדרך זו הוחמצה לא אחת המורכבות והייחודיות של אזורים שונים, או של ישויות פוליטיות שונות שפעלו במרחב בתקופות שונות. הניתוח העירוני המשווה נכשל משום שמרבית החוקרים לא היו מצויים בדיסציפלינות השונות העוסקות בתופעת העיר, או שלא היו בקיאים בתוצאות המחקרים השונים שנערכו על אתר מסוים. אין בכוונתי להיכנס לשאלה הסבוכה אם בכל זאת קיים מודל שניתן ליישם לערים במרחב העולם המוסלמי או מה המשותף להן. השקפתי היא שהגדרות שהן היברידיים מספקות גם ללא פרשנות מרובה. כוונתי בכך לבחינה של ערים בחתכים מורכבים, לדוגמה: העיר המזרח תיכונית ההיסטורית, העיר העוסמאנית, העיר הצפון אפריקאית, או העיר בתקופה הממלוכית. אך הנסיונות להכיל את האסלאם – כאילו קיימת ישות מהותנית אחת שהיא האסלאם – על מרחב גאוגרפי עצום ועל תקופות היסטוריות רבות כושלים פעם אחר פעם. אם מודלים אמורים להעשיר את הדיון ולסייע לנו לנתח מידע רב בפרק זמן קצר, יוצא שכרו של המודל בהפסדו. להוותנו השימוש במונח נמשך, ובעיקר בפיהם של אלה שהאסלאם איננו תחום מחקרם. מאמרו של קנדי הוא מרענן בגישתו המקורית ומציב דוגמה לדרך שבה ניתן לבחון סוגיות רחבות היקף בנושא העיר בעולם המוסלמי ובמזרח התיכון על בסיס ידע אמפירי רחב וכחלק מתפיסת עולם מורכבת, רבת פנים ומכלילה.

ביבליוגרפיה

- Abu Lughod, Janet, 1987. 'The Islamic City - Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance', *International Journal of Middle Eastern Studies* 19: 155-176.
- De Plenhol, Xavier, 1959. *The World of Islam*, New York: Cornell University Press.
- Faroghi, Suraiya, 1987. *Men of Modest Substance: House Owners and House Property in Seventeenth-Century Ankara and Kayseri*, Cambridge: Cambridge University Press.

קנדי ומודל העיר המוסלמית

Marcais, William, 1928. 'L'Islamisme et la vie urbaine', *L'Académie des inscriptions et des belles-lettres, comptes rendus*, Paris: 86-100.

Sauvaget, Jean, 1934. 'Esquisse d'une histoire de la ville de Damas', *Revue d'Etudes Islamiques* 8: 422-480.